
ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Дітер Польш (Німеччина, Мюнхен)

Фашистська окупація України в 1941—1944 рр. у працях західних учених

Приблизно з 1929 р. Україна пережила два трагічні десятиріччя. Після так званої суцільної колективізації — штучний голодомор 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Друга половина 30-х років аж до 1941 р. позначена масовим сталінським терором, що з кінця 1939 р. поширився і на Західну Україну. З 1943 р. почалася друга хвиля сталінських репресій, пов'язаних з відновленням комуністичної влади в Україні та продовженням боротьби проти українського націоналістичного підпілля.

Між цими подіями — винищувальний період німецько-фашистської окупації республіки. Він уже був об'єктом ґрунтовних історіографічних досліджень, які розпочалися невдовзі після закінчення війни. Однак, якщо радянські історики акцентували свою увагу в основному на діяльності комуністичних підпільних організацій та партизанському русі, то окупаційна політика загарбників стала предметом дослідження переважно західних учених. Проте, як показано нижче, ця тема висвітлена ще неповністю. Нині, коли незалежна Україна відкриває свої архівосховища і з'явилася можливість ознайомитися з відповідними документами в московських державних архівах, настав новий, переломний етап у вивченні даної проблеми. В Україні проходять дискусії з різних питань цієї теми, змінюється оцінка діяльності КПУ, з однієї сторони, та ОУН—УПА — з іншої.

Завданням даної статті є висвітлення досягнень західної історіографії у вивченні цього важливого періоду в історії України та показ «білих плям», які ще залишилися. Одразу зазначимо, що вже побачили світ дві цінні бібліографічні праці з даної проблеми¹. Щоправда, в них відсутні навіть згадки про розвідки, що стосуються Східної Галичини (Львівська, колишні Дрогобицька, Станіславська та більша частина Тернопільської області), тому, що ця територія була частиною так званого генерал-губернаторства, стан справ в якому вивчали польські дослідники². Закарпатська Україна в той час входила до складу Угорщини.

«Класичне» західне дослідження німецької окупаційної політики в Україні у 1941—1944 рр. здійснювалося в першій половині 50-х років. Воно базувалося переважно на документах Нюрнберзького процесу, а також на інтерв'ю з біженцями в США, особливо в рамках так званого «Гарвардського проекту». Найбільша заслуга в цьому відношенні належить Александру Далліну, який опублікував бібліографію, узагальнюючу монографію та детальну працю про становище в Одесі в ці роки³. Його монументальне дослідження «Німецьке правління в Росії», присвячене окупаційній політиці на території Радянського Союзу, вважається найкращим з цієї теми. В ньому показані дебати, що точилися між німецькими окупаційними функціонерами в Україні, та їх намагання знайти місцевих колабораціоністів. Більш застарілими є дві інші узагальнюючі розвідки: «Історія окупації» Геральда Райтлінгера та «Німецька окупація на Україні» Ігоря Каменецького⁴. Становлять значний інтерес дві книги, видані у 50-ті роки: «Історія україн-

ського націоналізму» Джона Армстронга та праця про фашистську окупацію Криму, який хоч у той час і не належав Україні, але її характер там був притаманний відповідній політиці на всій території республіки⁵.

Відтоді дослідження німецької окупаційної політики продовжувалося і нині базується на документах, що зберігаються в західних архівах, зокрема, в бундесархіві (Кобленц) та його військовому філіалі у Фрайбурзі. Там же є три основні праці про окупаційну політику фашистських загарбників: нарис Нормана Річа, перша частина розвідки Ганса Умбрайта та два фундаментальних томи монографії Чеслава Мадайчика «Фашизм та окупації»⁶.

Праця Мадайчика, звичайно, не відноситься до західних досліджень і, оскільки не була перекладена з польської, на жаль, майже невідома на Заході. Але її автор першим визначив перспективи окупаційної політики, шляхи її проведення та реакцію на це населення загарбаних територій. Своєрідний підхід Мадайчика до теми заслуговує на подальше детальне вивчення. Досі видано тільки кілька досліджень, присвячених спеціальним окупаційним закладам у Східній Європі. Виняток становлять дві книги про СС: одна — про втручання СС у проведення окупаційної політики, друга — про надзвичайно важливі так звані вищі органи СС та поліції (Höhere SS — und Polizeiführer)⁷.

Однак автори усіх цих праць порівняно мало уваги приділяють Україні, що зумовлюється відсутністю необхідних матеріалів у західних архівах. Навіть у 1991 р., коли з'явилося чимало публікацій, присвячених 50-річчю нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, Україна, по суті, не стала об'єктом спеціального дослідження, за винятком канадської історіографії.

Щоб ґрунтовніше розкрити всі аспекти теми нашого дослідження, розпочнемо з плану «Барбаросса». Перспективи німецької воєнної кампанії на Сході найбільш ретельно досліджені західними істориками, які мали можливість широко використовувати документи німецького командування. Наприклад, побачила світ перша частина напівофіційної західнонімецької історії війни⁸. В ній аналізуються перспективи цієї війни, підготовка до неї, зокрема пошук союзників, хід самої кампанії та її характер як війни винищувальної. Два розділи книги присвячені відповідним крокам радянського військового керівництва. Цей аспект теми майстерно описаний і в праці Джона Еріксона⁹, хоча вона з позицій сьогодення виглядає певною мірою застарілою, бо її автор не міг використовувати документи радянських військових архівів, відкритих лише останнім часом, а також опублікованих нещодавно матеріалів.

Видано також кілька сучасних монографій про похід німецьких військ через Україну в 1941 р. Натомість у Німеччині було опубліковано й багато апологетичних праць, які переважно не базувалися на архівних матеріалах і спрямовані на вихваляння військової майстерності вермахту¹⁰. Об'єктивно висвітлювали події співробітники Німецького військового історичного дослідницького інституту та автори деяких кандидатських дисертацій, захищених у США. Але вони проаналізували тільки деякі операції, зокрема захоплення Одеси та Криму і битву на Дніпрі. Нещодавно з'явилася нова біографія головнокомандуючого південною сухопутною групою військ Герда фон Рундштедта, відповідального за проведення ряду воєнних операцій в Україні¹¹.

Участь українських формувань на боці фашистської Німеччини в батальйонах «Нахтігаль» і «Роланд» є предметом гострих суперечок. Ця дискусія ще більш ускладнилася в зв'язку з тим, що недавній німецький міністр Оберлендер входив до складу одного з названих формувань. Деякі автори показують членів цих батальйонів як визволи-

лів України, інші — як банду убивць¹². На нашу думку, дане питання потребує додаткового вивчення, хоча, здається, ці військові підрозділи не відіграли великої ролі у здійсненні плану «Барбаросса». На більшу увагу заслуговує діяльність так званих похідних груп, про які домо дуже мало¹³.

Дивно, що на Заході видано тільки одну невелику працю про залягні цілі націонал-соціалістів та їх політику щодо України. Це питання більше вивчали східнонімецькі історики. Винятком є публікації країнських істориків-емігрантів — згаданого вище Ігоря Каменецького, а також Володимира Косика¹⁴.

Як відомо, різноманітні плани використання гітлерівцями народно-господарського потенціалу поневолених країн, особливо Альфреда Розенберга, зазнали краху, і Гітлер вирішив будувати свою окупаційну політику на масовому винищуванні місцевого населення та економічній експлуатації загарбаних земель. Втілення в життя цієї політики покладалося на дві окупаційні структури в Україні: рейхскомісаріат України а військову адміністрацію. Однак досі не видано жодної спеціальної монографії про діяльність рейхскомісаріату в Україні, хоч окремі розідки з даного питання вже з'явилися¹⁵. Це ж можна сказати про Еріха Коха, який з 1941 до 1944 р. був правителем більшої частини загарбаних фашистськими окупантами українських земель, але про нього немає жодної згадки навіть у новій «Енциклопедії України», виданій у Торонто. Кілька публікацій про Коха пов'язані з судовим процесом над ним, який відбувся в Польщі у 1958 р., де він опинився на лаві підсудних за злочини, скоєні в цій країні, а не в Україні¹⁶. Завдяки дослідженням Далліна та Маллігена стала відомою політика Коха в Україні, особливо його конфлікт з міністром східних територій Розенбергом¹⁷.

Повсякденне проведення окупаційної політики на регіональному рівні генералкомісаріатом або гебітскомісаріатом — це поки що «біла пляма» в історіографії. Нарешті, не слід забувати про діяльність румунської цивільної адміністрації в Трансїстрії, тобто на більшій частині Одеської та Миколаївської областей. Західні вчені ще не займалися дослідженням цього регіону, за винятком вивчення скоєних там загарбниками масових убивств¹⁸. Ще гірше становище з вивченням регіону, що перебував у віданні військової адміністрації, — Лівобережної України. Такі області, як Чернігівська, Харківська, Полтавська, Сталінська, Сумська та Ворошиловградська, ніколи не підпорядковувалися рейхскомісаріату. Окупаційна структура військової адміністрації була досить складною. Її органи пересувалися слідом за німецькими військами. Поки що тільки автор однієї дисертації, захищеної в Східній Німеччині, зробив спробу в загальних рисах пояснити структуру та окупаційну політику військового командування. Детальніша монографія з цього питання побудована на матеріалах російських регіонів¹⁹.

Хід винищувальної війни був у центрі уваги західної історіографії. Нещодавно проходили дебати з питань величезних втрат з обох сторін. На відміну від загальноприйнятої точки зору, згідно з якою основна відповідальність за масові вбивства покладалася на прибічників антисемітизму та антиславізму, автори нових досліджень викривають технократичне тло геноциду. На думку деяких молодих німецьких істориків²⁰, другою причиною загибелі багатьох мирних жителів була брутальна демографічна перебудова Східної Європи з метою створення якнайкращих умов для німецького капіталу. Ця інтерпретація ґрунтується на аналізі добре відомого «генеральплан «Ост», яким передбачалася масова депортація мирного населення з України.

Перша хвиля масових убивств прокотилася по території окупованої України одразу після прибуття туди так званих мобільних айнзацгрупен Ц та Д (спеціальних підрозділів поліції безпеки та служби без-

пеки). Їх діяльність, яка тривала до листопада 1941 р., вже ретельно досліджена²¹. Крім них, цим же займалися в 1941 р. бригади СС, які пізніше були перетворені на бойові одиниці²². Автор цих рядків не має даних про кількість замордованих мирних жителів у 1942—1944 рр., бо більшість убивств здійснювалася регіональними і місцевими органами та підрозділами поліції. Під приводом ведення так званої антипартизанської війни в північно-західній Україні СС, поліція і вермахт насправді здійснювали рейди для знищення цивільного населення. Володимир Косик зробив спробу встановити кількість жертв цих акцій²³.

Основними жертвами фашистських загарбників були євреї. Велика кількість літератури присвячена їх сумній долі, але відносно України залишилося багато «білих плям». Досі не написано історії «холокосту» на Україні, хоча їй приділено чимало уваги в ґрунтовних працях з даної теми²⁴. Загалом слід зазначити, що висвітлення тогочасних подій у різних регіонах України ще надто фрагментарне. Зокрема, «холокост» на Волині²⁵ та в Трансністрії²⁶ вже став об'єктом детального розслідування, а щодо інших регіонів (крім Східної Галичини) майже ніяких досліджень не проводилося. Навіть масове знищення мирного населення в Бабиному Яру ще не відтворене в деталях²⁷. Україна стала також останнім пристановищем для тисяч угорських євреїв, які були туди депортовані або служили в єврейських примусових батальйонах при угорській армії²⁸. Німецькі підрозділи убивць знищували на Україні, особливо в Криму, кримчаків, яких вони відносили до «расових» євреїв²⁹.

Вивчення українсько-єврейських відносин під час німецької окупації є особливою проблемою. Досі точиться гостра полеміка між єврейськими та українськими істориками з питань участі українського населення в «холокості» місцевих євреїв та його прагнення врятувати жертви. В той час, коли єврейські автори засуджують поведінку українців у роки війни³⁰, більшість українців за кордоном отримують певною мірою апологетичних поглядів³¹. На щастя, сьогодні з'явилися перші спроби діалогу з цього делікатного питання³². Більш детальне дослідження на основі всіх доступних джерел, можливо, дасть можливість точніше охарактеризувати ставлення українців до єврейського «холокосту».

Однак євреї були не єдиними жертвами націонал-соціалістів. Другою за кількістю вбитих групою були солдати та офіцери Червоної Армії, які потрапили в полон. Тільки невелика частина з них дожила до Дня Перемоги: сотні тисяч померли в таборах для військовополонених в Україні, переважно від голоду та хвороб, декілька тисяч були розстріляні. Політика німецьких властей щодо радянських військовополонених висвітлена у двох працях німецьких учених³³, але вони акцентують свою увагу на рішеннях з цього питання, прийнятих у Берліні. На Заході й досі немає спеціального дослідження про табори для військовополонених.

Іншими групами населення, яких націонал-соціалісти знищували в Україні, були цигани та психічно хворі особи. Про них є тільки одна праця західних істориків³⁴.

Вчені виявляють дедалі більший інтерес до політичних переслідувань під час війни. При цьому радянські історики акцентують увагу на тому, що націонал-соціалісти вбивали всіх функціонерів комуністичної партії, комсомолу, працівників НКВС та комісарів Червоної Армії. Українські емігранти переважно розказують про жертви серед бойовиків ОУН та УПА³⁵. Численні концентраційні табори в Україні також потребують більш глибокого опису, ніж раніше³⁶. Остання «біла пляма» в історії винищувальної війни в Україні — активні антипартизанські дії, особливо на півночі Волині, та скоєні при цьому злочини проти цивільного населення.

Крім масових убивств, другою основною рисою окупаційної політики в Україні була економічна експлуатація загарбаних територій. Ультиматум та його оточення покладали великі надії на український аграрний та індустріальний потенціал. Вони певною мірою були розчаровані тим, що колективізація підірвала основні підвалини сільського господарства, а більшість промислових підприємств встигли евакуювати в Італію. Як і з багатьох інших тем, на Заході немає узагальнюючого дослідження, присвяченого становищу української економіки під час німецької окупації. Слід назвати лише одну працю про господарство України в той період³⁷.

У зв'язку з таким станом дослідження економічної політики гітлерівців щодо Радянського Союзу під час окупації відзначимо досить рідке видання — Німецький підсумковий звіт за 1944 р. Що стосується становища в сільському господарстві, то необхідно на основі архівних матеріалів цієї книги визначити загальну картину дебатів з питання про розпуск колгоспів³⁸. Тогочасна ситуація в промисловості України, особливо Донбасу, привернула увагу більшої кількості істориків: з цього питання опубліковано по одній статті в Західній та Східній Німеччині³⁹. В цілому економічна експлуатаційна політика ґрунтовніше досліджувалася східнонімецькими та радянськими істориками, ніж завдяки їх колегами.

Політика Гітлера щодо використання населення окупованих країн примусових роботах виявилася ефективнішою, ніж його економічна стратегія. Молоді українці становили основну частину так званих остбайтерів (східних робітників), депортованих до Німеччини. Хоча в західній історіографії ця тема ще не висвітлена, німецькі історики глибоко проаналізували характер використання іноземної робочої сили в Італії та Німеччині. Крім узагальнюючої праці Ульріха Герберта, є значна кількість досліджень про експлуатацію східноєвропейських робітників у різних регіонах рейху⁴⁰.

Інші аспекти окупаційної політики були другорядними для німецьких функціонерів. Вивезенню фашистами культурних цінностей з України присвячене дослідження Патріції Грімстед, яка використала архівні матеріали західних та радянських архівів. Політика в галузі освіти в німецькому рейхскомісаріаті «Україна» була набагато репресивнішою, ніж у Латвії чи Східній Галичині, і спричиняла постійні конфлікти між місцевими властями та Розенбергом⁴¹.

Привертало увагу істориків й ставлення окупантів до церкви в Україні⁴², насамперед до львівського уніатського митрополита Шептицького. Донедавна цьому питанню була присвячена лише праця українського історика, який дотримувався певною мірою одностороннього погляду. Після конференції в Канаді роль Шептицького вже не обговорюється такою суперечливою⁴³.

Діяльність Шептицького в роки війни проливає світло на ставлення українського населення до окупантів. Всупереч твердженням західної історіографії, яка поділяла населення на гарних комуністів та поганих колабораціоністів, слід на основі широкого використання архівних матеріалів визначити поведінку окремих осіб в умовах окупації. Загальновідомим є презирливе ставлення місцевого населення загарбаних територій до колабораціоністів. Ця реакція на окупаційний режим тривалий час не аналізувалася дослідниками. Спочатку вони застережно схвалювали всі дії учасників руху опору, потім стали більш вивчати суть окупаційної політики.

Першим проаналізував діяльність колабораціоністів у різних європейських країнах, загарбаних нацистами, Чеслав Мадайчик⁴⁴⁻⁴⁵.

Ця тема обговорювалася на двох міжнародних конференціях: в травні 1991 р. в місті Бреція (Італія) і в березні 1992 р. поблизу Берліна. Їх учасники порушували також питання про ставлення українців до колабораціоністів⁴⁶. На жаль, матеріали конференцій ще не опубліковані.

ліковані. Однак, зрозуміло, що схема «добре—погане» не дає можливості об'єктивно висвітлити суть тогочасних подій.

Що стосується України, необхідно враховувати ділему між двома тоталітарними системами⁴⁷. Зарубіжна історіографія тривалий час прославляла український націоналістичний рух і навіть виправдовувала співробітництво його керівництва з окупантами. Однак польські дослідники підійшли більш диференційовано до висвітлення цієї проблеми⁴⁸. Найбільш об'єктивною на сьогодні є точка зору Джона Армстронга, який допрацював свою працю два рази⁴⁹. Хоча він не використав усі наявні джерела, на нашу думку, не існує альтернативи його дослідженню.

Аналіз проблем колабораціонізму необхідно завжди робити з урахуванням конкретної історичної ситуації. В перший тиждень після вступу німецьких військ на територію України деякі місцеві діячі покладали надії на здобуття нею незалежності. Однак невдовзі стало ясно, що ці сподівання виявилися марними. За таких обставин їх співробітництво з окупантами могло привести до участі в злочинах фашистських загарбників. Це особливо стосується української допоміжної поліції та підрозділів «Шуцманшафт», а також певною мірою — місцевої адміністрації. З цих питань майже немає досліджень західних авторів, крім деяких, більш загальних праць⁵⁰.

Трохи інші обставини склалися щодо підрозділів української армії, яка воювала на боці німців. Про 14-ту дивізію СС «Галичина» є велика кількість літератури, переважно написаної її колишніми воювачами⁵¹. В цих публікаціях більшою чи меншою мірою прославляються її «подвиги», ігнорується той факт, що до неї входили українські поліцаї і вона боролася проти партизанів у Словаччині та Югославії.

Важливою складовою частиною українського суспільства були національні меншості. Крім євреїв, в Україні жили поляки та етнічні німці. Польські історики вже створили ґрунтовні праці про воєнні акції окупантів, спрямовані проти польського цивільного населення в Західній Україні⁵². Українські німці опинилися в зовсім іншій ситуації: їм приділяли велику увагу німецькі інституції. Їх доля була висвітлена в двох цікавих працях, де детально показано різне ставлення цих людей до окупантів — від співробітництва з ними до відвертого опору⁵³. Німецька адміністрація, особливо СС, намагалися створювати німецькі поселення в Житомирській, Запорізькій областях та в Трансністрії. Для втілення в життя цих намірів здійснювалися масові убивства місцевих жителів та їх насильницьке переселення в інші регіони⁵⁴.

Якщо частина місцевого населення окупованих країн індіферентно ставилася до загарбників, лише деякі люди співробітничали з ними, то зовсім нечисельним був рух опору. Однак він привертав найбільшу увагу західних та радянських істориків. Йому присвячено більшість праць, виданих у Радянському Союзі. Представники української зарубіжної громади частково підтримували український націоналістичний рух опору або безпосередньо брали в ньому участь. Кілька праць про це написали колишні лідери УПА. Нове покоління наслідує цю традицію⁵⁵.

Незважаючи на певні досягнення, українська зарубіжна історіографія все ж не критично оцінює діяльність ОУН—УПА. З одного боку, це рух опору, що захищав українську національну ідею і був спрямований проти тоталітаризму і сталінізму. З другого — важко покладатися на таку недемократичну традицію, стратегію і поведінку щодо національних меншостей. Як і багато інших підпільних рухів правого напрямку в окупованій Європі, підрозділи УПА шукали підтримку німецького командування для боротьби з Червоною Армією⁵⁶.

Тема «Радянські партизани та партійне підпілля в Україні» привертала набагато меншу увагу в західній історіографії. Основна при-

ина цього, можливо, відсутність джерел, крім німецьких. Пізніше з'явилось декілька праць, найбільш важлива з яких Джона Армстронга⁵⁷. західні історики критично ставляться до міфа про партизанський рух, створеного їх радянськими колегами. На думку перших, партизанський рух в Україні, що мав значно гіршу інфраструктуру, ніж у Білорусії, є приносив бажаних результатів до 1942 р. Його завданням, крім боротьби проти окупантів, було встановлення контролю над поведінкою а діями місцевого населення. З цією метою до загонів народних месників входили працівники НКВС. Ефективність їх діяльності все ще предметом дискусій. Відкриття колишніх партійних архівів дає можливість її об'єктивно оцінювати. Нарешті, слід зазначити, що польський рух опору в Західній Україні ґрунтовно досліджений польськими істориками⁵⁸.

Узагальнюючої праці про мотивацію, діяльність та ефективність руху опору в Україні західні вчені ще не створили. Порівняно з іншими європейськими країнами Україна пережила короткий, але руйнівний період окупації. Відповідні томи західнонімецької історії війни про визволення України Червоною Армією в серпні 1943—серпні 1944 рр. ще не з'явилися, тому доводиться звертатися до відповідної праці східнонімецьких учених, що хибує на одностороннє висвітлення подій⁵⁹. Дії радянських військ у цій кампанії досліджені знову ж таки Джоном Еріксоном⁶⁰.

На відміну від інших аспектів теми нашого дослідження політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися під час відступу німецьких військ з території України, особливо стратегія «випаленої землі», ще не знайшли висвітлення в західній історіографії. Побачила світ лише праця про намагання німців ліквідувати на сході сліди своїх лодіянь, а також розвідка про евакуацію етнічних німців⁶¹.

Отже, вчені Заходу приділяли значну увагу дослідженню різних аспектів окупації фашистськими загарбниками України в 1941—1944 рр. Однак при цьому їх робота ускладнювалася недостатньою кількістю джерельного матеріалу, хоча в західних архівах зберігаються багато цікавих документів того періоду, особливо у Фрайбурзі. Серед них — матеріали післявоєнних розслідувань злочинців нацистських злочинців, які активно діяли в Україні. Ці справи знаходяться в Людвігсбурзі та німецьких прокуратурах і в основному відкриті для дослідження. Невелика кількість відповідних джерел є в колишніх східнонімецьких та чехословацьких архівах. Крім того, в Західній Європі недостатньо відома радянська та українська історична література з теми.

На нашу думку, в найближчому майбутньому не слід чекати появи узагальнюючої праці з історії німецької окупації в Україні. Американські та німецькі вчені останнім часом менше займаються вивченням подій другої світової війни. За таких обставин бажано було б досліджувати проблеми на регіональному рівні на основі всіх джерел, що зберігаються в західних та колишніх радянських архівах. Тільки таким чином можна показати реакцію місцевого населення на встановлення окупаційного режиму. Можливо, це поклало б кінець різним дискусіям. У центрі уваги дослідників повинні бути мотивація діяльності та її наслідки як для окупантів, так і населення загарбаних територій. Нині в історіографії створилася нова ситуація, що характеризується, по-перше, широким доступом до джерел, які раніше були невідомі дослідникам, а по-друге, співробітництвом між західними та українськими істориками, організацією дискусій між ними.

¹ Boshyk Y. (ed.). *Ukraine in World War II*.— Edmonton, 1986.— P. 269—284; Wynar B. S. *Ukraine. A Bibliographic Guide to English-Language Publications*.— Englewood, Colo., 1990.— P. 233—245.

² Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide.— Toronto; Buffalo; London, 1983; Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeczy.— Rzeszów, 1990; Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні.— Торонто, 1989.

³ Dallin A. The German Occupation of the USSR in World War II. A Bibliography.— New York, 1955; Dallin A. German Rule in Russia.— London, 1957; Dallin A. Odessa 1941—1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule.— Santa Monica, 1957.

⁴ Reitlinger G. The House Built on Sand.— London, 1960; Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine, 1941—1944.— Milwaukee, 1956.

⁵ Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939—1945.— New York, 1955; Luther M. Die Krim unter deutscher Besetzung im Zweiten Weltkrieg // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 3.— 1956.— S. 28—98.

⁶ Rich N. Hitler's War Aims.— Vol. 2.— New York, 1974; Umbreit H. Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft // Kroener B., Müller R. D., Umbreit H. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg.— B. 5/1.— Stuttgart, 1988.— S. 3—345; Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacje 1938—1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. 2 tomy.— Poznań, 1983—1984.

⁷ Wheeler L. M. The SS and the Administration of Nazi Occupied Eastern Europe 1939—1945. Phil. diss.— Oxford, 1981; Birn R. B. Die Höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten.— Düsseldorf, 1986.

⁸ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. B. 4; Der Angriff auf die Sowjetunion.— Stuttgart, 1983.

⁹ Erickson J. The Road to Stalingrad. Stalin's War with Germany.— London, 1975.

¹⁰ Wagener C. Heeresgruppe Süd. Der Kampf im Süden der Ostfront 1941—1945.— Bad Nauheim, 1967; Haupt W. Kiew — die größte Kesselschlacht der Geschichte.— Bad Nauheim, 1964; Tiede W. Kampf um die Krim.— Gummersbach, 1975; Buchner A. Sewastopol. Der Angriff auf die stärkste Festung der Welt 1942.— Friedberg, 1978.

¹¹ Blakemore M. R. Manstein in the Crimea. The 11th Army Campaign.— Ann Arbor; London, 1980; Forstmeier F. Odessa, 1941.— Freiburg, 1967; Fugate B. I. Thunder on the Dnepr. The End of the Blitzkrieg Era. Summer 1941. Phil. diss. Austin, Tex. n. d.; Messinger Ch. The Last Prussian. A Biography of Field Marshal Gerd von Rundstedt, 1875—1953.— London, 1991.

¹² Raschhofer H. Der Fall Oberländer.— Tübingen, 1962; Кальба М. «Нахтігаль» (Курія ДУН) у світлі фактів і документів.— Денвер, 1984; Чорук Д. В. The Origin and Activities of the Nightingale Legion — DUN // Ukrainian Quarterly.— 1986.— № 42.— P. 69—80, а також велика кількість літератури комуністичної орієнтації.

¹³ Шанковський Л. Похідні групи ОУН.— Мюнхен, 1958.

¹⁴ Kosyk W. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine.— Paris, 1986.

¹⁵ Madajczyk Cz. Komisarjat Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine) // Problemy historii i archiwistiki.— Lublin, 1986.— S. 139—152; Mommsen H. Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte.— B. 2.— Stuttgart, 1966.— S. 328—332.

¹⁶ Орловський С. Ерих Кох перед польським судом.— М., 1961; Orłowski S. Tajemnica Gauleitera.— Warszawa, 1990; Weerd H. de. Erich Koch and Ukraine // The Ukrainian Quarterly.— 1955.— № 11.— S. 29—34.

¹⁷ Mulligan T. P. The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942—1943.— New York, 1988.

¹⁸ Dallin A. Odessa 1941—1944; Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи другої світової війни // Український історик.— 1989.— № 24.— С. 83—96.

¹⁹ Müller N. Wehrmacht und Okkupation 1941—1944.— Berlin, 1971; Schulte Th. J. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia.— Oxford, 1989.

²⁰ Aly G., Helm S. Vordenker der Vernichtung.— Hamburg, 1991.

²¹ Krausnick H., Wilhelm H.-H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938—1942.— Stuttgart, 1981; Lozowick Y. Rollbahn Mord. The Early Activities of Einsatzgruppe C // Holocaust and Genocide Studies.— 1987.— № 2.— P. 221—241.

²² Büchler Y. Kommandostab Reichsführer-SS. Himmler's personal murder brigades in 1941 // Holocaust and Genocide Studies.— 1986.— № 1.— P. 11—25.

²³ Kosyk W. Die Opfer der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs // Jahrbuch der Ukrainerkunde, 1984.— S. 116—126.

²⁴ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. 3 vols.— New York, 1985; Gutman I. (ed.). Encyclopedia of the Holocaust. 4 vols.— New York, 1989; Ainsztein R. Jewish Resistance in Nazi-occupied Eastern Europe.— London, 1974; Trunk I. Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation.— New York, 1972.

²⁵ Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews 1941—1944.— Jerusalem, 1990; Pinkas Hakehillot. Encyclopedia of Jewish Communities. Polesie-Volhynia.— Jerusalem, 1990.

²⁶ Fisher J. S. Transnistria. The Forgotten Cemetery.— New York, 1969; Lita-

- ni D. The destruction of the Jews of Odessa // *Yad Vashem Studies*.—1967.—N 6.—P 135—154; Litali D. Transnistria.—Jerusalem, 1981; Шахан А. Бакефор га-логет. Гетаот Транснїстрія (Лїд в полум'ї. Гетто в Транснїстрії).—Тель-Авів, 1988; Бен-Сїон Ш. Еладїм егудїм бе-Транснїстрія бі текуфат га-шоа (Єврейські діти в Транснїстрії під час холокосту).—Гефа, 1989.
- ²⁷ Wiehn E. R. (Hrsg.). Die Schoah von Babij Jar.—Konstanz, 1991; Korey W. Babi Yar Remembered // *Midstream*, 15.—1969.—N 3.—P. 24—39.
- ²⁸ Braham R. L. The Kamenets Podolsk and Delvidek Massacres; Prelude to the Holocaust in Hungary // *Yad Vashem Studies*.—1973.—N 9.—P. 133—156; Braham R. L. The Hungarian Labor Service System, 1939—1945.—New York, 1977.
- ²⁹ Green W. The Fate of the Crimean Jewish Communities // *Jewish Social Studies*.—1984.—N 46.—P. 169—176.
- ³⁰ Spector Sh. The Attitude of the Ukrainian Diaspora to the Holocaust of Ukrainian Jewry // Gutman I., Greif G. (ed.). *The Historiography of the Holocaust Period*.—Jerusalem, 1988.—P. 275—290; Friedman Ph. *Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // Roads to Extinction*.—New York, 1980.—P. 176—208; Sabrin B. F. *Alliance For Murder. The Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*.—New York, 1990; Troper H., Weinfeld M. *Old Wounds. Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada*.—Markham, Ont., 1988.
- ³¹ Aster H., Potichnyj P. J. *Ukrainian-Jewish Relations: Two Solitudes*.—Oakville, Ont., 1983.
- ³² Potychnyj P. J., Aster H. (ed.). *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*.—Edmonton, 1988.
- ³³ Streit Ch. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945*.—Stuttgart, 1978; Streim A. *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa»*. Eine Dokumentation.—Heidelberg; Karlsruhe, 1981.
- ³⁴ Kenrick D., Puxon K. *Sinti und Roma—die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*.—Göttingen, 1981; *Die Ermordung psychisch kranken Menschen in der Sowjetunion. Eine Dokumentation // Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*.—1985.—N 1.—S. 75—107.
- ³⁵ Berenbaum M. (ed.). *Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*.—New York, 1990.
- ³⁶ Марунчак М. Г. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні.—Вінніпер, 1963.
- ³⁷ Bohatiuk N. G. *The Economy of Kiev Under Foreign Conquerors, 1941—1944 // Ukrainian Quarterly*.—1986.—N 1/2.—P. 35—58.
- ³⁸ Müller R.-D. (Hrsg.). *Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiev*.—Boppard a. Rh., 1991; Bonusiak W. *Die Landwirtschaft in den besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941—1944) // Studia Historica Oeconomicae*.—1982.—N 17.—S. 217—232; Długoborski W. *Die Landwirtschaft in der Sowjetunion 1941—1944 // Martin B., Milward A. S. (Hrsg.). Agriculture and Food Supply in the Second World War*.—Ostfildern, 1985.—S. 143—160.
- ³⁹ Riedel M. *Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter deutscher Besatzung (1941—1944) // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.—1973.—N 21.—S. 245—284; Eichholtz D. *Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperialismus im Dnepr-Donetz-Industriegebiet 1941—1943 // Militärgeschichte*.—1979.—N 18.—S. 281—296.
- ⁴⁰ Herbert U. *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*.—Berlin; Bonn, 1985; Herbert U. (Hrsg.), *Europa und der «Reichseinsatz»*. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938—1945.—Essen, 1991.
- ⁴¹ Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв.—Львів, 1992; Jerabek B. *Educational Policy in the Reich Commissariat of Ukraine 1941—1944 // Ukrainian Quarterly*, 41.—1985.—N 1/2.—P. 35—56.
- ⁴² Jerabek B. *National Socialist Religions Policy in Ukraine, 1941—1944 // Ukrainian Quarterly* 42.—1986.—N 1/2.—P. 25—34; Fireside H. *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*.—Cambridge, 1971; Wilhelm H.-H. *Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/42 // Militärgeschichtliche Mitteilungen*.—1981.—N 29.—S. 55—99.
- ⁴³ Magosci P. (Hrsg.). *Morality and Reality*.—Edmonton, 1989; Prus E. *Władysław Świątojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzej Szeptyckim (1865—1944)*.—Warszawa, 1985; Stehle H. *Der Lemberger Metropolit Septyckij und die nationalsozialistische Politik in der Ukraine // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.—1986.—N 34.—S. 407—425.
- ^{44—45} Madajczyk Cz. *Faszyzm i okupacja*.—T. 2.—S. 335—390.
- ⁴⁶ Roth K. H. *Kollaboration mit den Achsenmächten 1939—1945 in Europa // 1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 7 (1992).—H. 2.—S. 128—131; Scheel K. *Okkupation und Kollaboration im Zweiten Weltkrieg // 1999. 7 (1992)*.—H. 4.—S. 132—135.

⁴⁷ Horak St. M. L'Ukraine entre les Nazis et les Communistes // *Revue d'histoire de Deuxième Guerre Mondiale* 33.—1983.—N 130.—P. 65—75.

⁴⁸ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933—1945.—Warszawa, 1972; Prus E. Z dzinjów współpracy nacjonalistów ukraińskich z Niemcami w okresie II wojny światowej i okupacji.—Katowice, 1985; Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd.—Warszawa, 1973.

⁴⁹ Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939—1945.—3 rd ed.—Englewood, 1990.

⁵⁰ Breitman R. Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual*.—1990.—N 7.—P. 23—39; Hanusiak M. Lest we forget.—Toronto, 1979.

⁵¹ Heike W.-D. Sie wollten die Freiheit. Die Geschichte der Ukrainischen Division 1943—1945.—Dorheim, o. J.; Bihl W. Ukrainer als Teil der Streitkräfte des Deutschen Reiches im Zweiten Weltkrieg // *Österreichische Osthefte*.—1987.—N 29.—S. 28—55.

⁵² Polozenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej.—Toruń, 1990; Siemaszko Z. S. W sowieckim osaczeniu 1939—1943.—London, 1991; Turowski J., Siemaszko W. (Red.). Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności na Wołyniu, 1939—1945.—Warszawa, 1990.

⁵³ Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges.—Gerlingen, 1984; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion.—Stuttgart, 1983.

⁵⁴ Müller R. D. Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik.—Frankfurt a. M., 1991.

⁵⁵ Codo E. M. Guerilla Warfare in Ukraine // *Ukrainian Quarterly*.—1961.—N 17.—P. 204—218; Kosyk V. The Ukrainian National Resistance Movement 1941—1944 // *Ukrainian Review* 33.—1985.—N 4.—P. 17—30.

⁵⁶ Prus E. Atamania UPA.—Warszawa, 1985.

⁵⁷ Armstrong J. A. (ed.). Soviet Partisans in World War II.—Madison, Wisc., 1964; Hesse E. Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944.—Göttingen, 1969; Cooper M. The Phantom War.—London, 1979.

⁵⁸ Polski ruch oporu.—Warszawa, 1988.

⁵⁹ Deutschland im zweiten Weltkrieg. B. 4—6.—Berlin, 1981—1985.

⁶⁰ Erickson J. The Road to Berlin. Stalin's War with Germany. Vol. 2.—London, 1983; Beaumont R. Soviet Fronts and Military Districts at War in the Ukraine, 1943—44.—College Station, Tex., 1982.

⁶¹ Spector Sh. Aktion 1005—Effacing the Murder of Millions // *Holocaust and Genocide Studies*.—1990.—N 5.—P. 157—173; Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in «Transnistrien» im Jahre 1944 // *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*.—Boppard a. Rh., 1977.—S. 447—453.